

KATARZYNA MAJCHRZAK¹
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

NIEMOŻNOŚĆ ZASPOKOJENIA PODSTAWOWYCH POTRZEB ŻYCIOWYCH W ŚWIETLE ART. 209 KODEKSU KARNEGO

INABILITY TO MEET BASIC LIFE NEEDS
IN THE LIGHT OF ART. 209 OF THE PENAL CODE

Summary

The notion of basic life needs is of evaluative nature and, depending on socio-cultural conditions, it can be interpreted differently. The most frequently encountered type of alimony avoidance is the one committed by parents against their children. Therefore, the article mentions, in particular, the issue of justified needs of children. These are needs satisfaction of which allows the child to live in conditions corresponding to their age, health condition and education. This does not regard only securing the minimal existential needs. If the child has a passion, special talents that they want to develop, securing these needs must be also considered as basic.

Keywords: alimony avoidance, basic life needs, family, penal law

Streszczenie

Pojęcie podstawowych potrzeb życiowych ma charakter ocenny i w zależności od uwarunkowań społeczno-kulturalnych może być różnie interpretowane. Najczęściej niealimentacji dopuszczają się rodzice wobec dzieci. Dlatego w artykule poruszone zostało zwłaszcza zagadnienie uzasadnionych potrzeb dzieci. Są to potrzeby, których zaspokojenie pozwala dziecku żyć w warunkach odpowiadających jego wiekowi, stanowi zdrowia i wykształceniu. Przy czym nie chodzi tu wyłącznie o zabezpieczenie minimum egzystencji. Jeżeli dziecko ma pasje, szczególne uzdolnienia, które chce rozwijać, to zabezpieczenie tych potrzeb również należy zaliczyć do podstawowych.

Słowa kluczowe: niealimentacja, podstawowe potrzeby życiowe, rodzina, prawo karne

¹ Dr r.pr. Katarzyna Majchrzak – pracownik naukowo-dydaktyczny na Wydziale Prawa Kanonicznego Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, radca prawny (Okręgowy Izba Radców Prawnych w Warszawie), naczelnik wydziału Biura Prawnego Urzędu m.st. Warszawy. Zainteresowania naukowe: prawo pracy, ochrona danych osobowych oraz prawo karne (głównie przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece). E-mail: k.majchrzak@uksw.edu.pl.

WSTĘP

Jedną z przesłanek przestępstwa uporczywej niealimentacji, o którym mowa w art. 209 k.k.² (Dz. U. z 2016 r. poz. 1137) jest narażenie osoby uprawnionej do alimentów na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych. Przestępstwo uporczywej niealimentacji zostało umieszczone w kodeksie karnym z 1997 r. w rozdziale XXVI o przestępstwach przeciwko rodzinie i opiece. Najczęściej prawo ma do czynienia z przestępstwem niealimentacji względem osób najbliższych sprawcy, tj. rodziców wobec dzieci. W doktrynie dominuje pogląd, że zachowanie sprawcy polega na lekceważeniu i gwałceniu norm społecznych.

Z uwagi na fakt, iż niealimentacja to przestępstwo materialne, aby zostało dokonane, musi zaistnieć skutek w postaci narażenia osoby uprawnionej na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych. Ustawodawca nie zdefiniował podstawowych potrzeb życiowych, jednak bogate orzecznictwo i doktryna pomaga w wykładni i zrozumieniu ustawowego znamienia omawianego przestępstwa.

Powstanie skutku w postaci narażenia osoby uprawnionej (np. dziecka) na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych jest niewątpliwie przesłanką kontrowersyjną. Powstaje między innymi wątpliwość, czy w przypadku, kiedy dziecko ma zapewnione godziwe warunki życia z powodu dobrej sytuacji materialnej osoby współzobowiązanej, nawet złośliwe niepłacenie alimentów będzie przestępstwem? Czy takie podejście jest słuszne, czy może jednak krzywdzące dla rodziny i dla osoby uprawnionej (np. dziecka)? Trzeba podkreślić, że potrzeby życiowe dziecka mogą być rozumiane dość szeroko i obejmować np. wydatki na naukę, zajęcia dodatkowe, hobby. Dlatego wydaje się, że niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych jest bardzo ocenna i różnie może być interpretowana w zależności od okoliczności, tj. od konkretnych warunków społeczno-ekonomicznych, w których żyje osoba uprawniona.

1. PODSTAWOWE POTRZEBY ŻYCIOWE

W prawidłowej interpretacji przesłanki narażenia na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych bezwzględnie konieczna jest analiza pojęcia „podstawowych potrzeb”. Potrzeba rozważnej odpowiedzi na pytanie, które potrzeby są potrzebami podstawowymi? Czy ustawodawca miał na myśli tylko potrzeby konieczne człowiekowi do zapewnienia minimum egzystencji, czyli środki przeznaczone do jego utrzymania, tj. żywność, odzież i mieszkanie? Czy może również zaspokojenie potrzeb duchowych, kulturalnych, związanych z zapewnieniem

² Przepis art. 209 § 1 k.k. stanowi: „kto uporczywie uchyla się od wykonania ciążącego na nim z mocy ustawy lub orzeczenia sądowego obowiązku opieki przez niełożenie na utrzymanie osoby najbliższej lub innej osoby i przez to naraża ją na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2”.

niem odpowiedniego wykształcenia? Przeprowadzona poniżej analiza pomoże odpowiedzieć na te pytania.

Pojęcie podstawowych potrzeb życiowych ma charakter polemiczny i w zależności od przyjętych założeń aksjologicznych czy uwarunkowań społeczno-kulturalnych różnie może być interpretowane. Ponadto potrzeby są uzależnione od konkretnej osoby, od sytuacji, w jakiej się znajduje, i od miejsca, w którym przebywa. Kryterium oceny potrzeb uzależnione jest w znacznym stopniu od indywidualnych właściwości uprawnionego do alimentowania, tj. ze względu na jego wiek, stan zdrowia czy potrzeby dalszego kształcenia.

W orzecznictwie zwraca się również uwagę, że zakres podstawowych potrzeb życiowych nie jest pojęciem stałym i niezmiennym, ponieważ zależy od konkretnych warunków społeczno-ekonomicznych i stanu świadomości społecznej na danym etapie rozwoju społeczeństwa. Im wyższy jest stopień tego rozwoju oraz przeciętny poziom życia obywateli, tym większe i bardziej różnorodne są potrzeby uznawane za podstawowe. Przy wyższym stopniu rozwoju niezbędne stają się bowiem nie tylko samo zabezpieczenie człowiekowi minimum egzystencji w postaci środków do życia (żywność, odzież, mieszkanie), ale także – odpowiednio do wieku – zapewnienie niezbędnego wykształcenia i przygotowania zawodowego, jak również możliwość korzystania z dóbr kulturalnych (Kosonoga 2015, 1351).

2. UZASADNIONE POTRZEBY DZIECKA

Najczęściej z przestępstwem niealimentacji prawo ma do czynienia wówczas, gdy osobą uprawnioną jest dziecko. Jest to sytuacja, w której rodzic uchyla się od ciążącego na nim z mocy ustawy lub orzeczenia sądowego obowiązku opieki przez niełożenie na utrzymanie dziecka i przez to naraża je na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych. Warto w tym miejscu zauważyć, że obecnie w cywilizowanym społeczeństwie zaspokojenie potrzeb wyższego rzędu, zwłaszcza w odniesieniu do dziecka, jest elementem procesu wychowawczego rozumianego jako kształtowanie osobowości i charakteru, postawy obywatelskiej oraz przygotowania do samodzielnego życia (Janczukowicz 1996, 580)³. Niezmiennie pozostaje, że zawsze dobro dziecka i jego odpowiednie przygotowanie do samodzielnego życia jest nadrzędnym celem wychowawczym. Przy czym trzeba pamiętać o zaspokajaniu potrzeb konsumpcyjnych, jak również duchowych i społeczno-kulturalnych.

Jednocześnie należy zauważyć, że wyjście poza podstawowe potrzeby zależy od cech osobistych uprawnionego oraz od możliwości ekonomicznych zobowiąza-

³ Zakres podstawowych potrzeb nie jest pojęciem stałym i niezmiennym, zależy od konkretnych warunków społeczno-ekonomicznych i stanu świadomości społecznej na danym etapie rozwoju społeczeństwa. Im wyższy jest stopień tego rozwoju oraz przeciętny poziom życia obywateli, tym większe i bardziej różnorodne są potrzeby uznawane powszechnie za podstawowe (wyrok SN z dnia 27 marca 1987 r. sygn.. akt V KRN 54/87, OSNPG nr 8-9/1987, poz. 103).

nego do świadczenia opieki. Zobowiązany nie ma obowiązku zapewniać realizacji wszystkich wymagań uprawnionego, nawet jeśli ma takie możliwości finansowe. Wyjście poza podstawowe potrzeby zależy już od samej dobrowolnej decyzji zobowiązanego. Zwłaszcza w kontekście dzieci należy zaspokajać potrzeby, pamiętając o dobru dziecka i o jego wychowaniu. Nie wystarczy samołożenie na potrzeby egzystencjalne, potrzebne jest także zaspokajanie innych potrzeb, takich jak: nauka języków obcych, rozwijanie pasji np. sportowych czy zaspokajanie potrzeb duchowych np. wyjście do teatru, kina (Hypś 2013, 768).

Reasumując, przez pojęcie podstawowych potrzeb rozumieć należy nie tylko potrzeby niezbędne do minimalnej egzystencji, jak wyżywienie czy odzież, ale także potrzeby duchowe, edukacyjne, kulturalne. Jeśli dziecko ma pasje bądź szczególne uzdolnienia, które chce rozwijać, to rodzice również powinni uwzględnić te okoliczności przy ustalaniu należnych alimentów. Potrzeby są uzależnione od wieku, stanu zdrowia i wykształcenia osoby uprawnionej, zwłaszcza jeżeli jest nią dziecko. Potrzeby usprawiedliwione to takie, których zaspokojenie pozwala dziecku żyć w warunkach odpowiadających jego środowisku.

3. ZASPOKOJENIE PODSTAWOWYCH POTRZEB PRZEZ OSOBĘ WSPÓŁZOBOWIĄZANĄ DO ŚWIADCZENIA ALBO PRZEZ PAŃSTWO

Często osobie uprawnionej do alimentów, świadczenia rodzinne lub pieniężne wypłaca odpowiednia instytucja państwowa. Jednak również w takiej sytuacji można mówić o niespełnianiu świadczenia alimentacyjnego przez zobowiązanego, a w konsekwencji może dojść do wypełnienia znamienia narażenia pokrzywdzonego na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych. Należy zwrócić uwagę, iż pomoc odpowiednich instytucji państwowych czy społecznych (charytatywnych) działa tak samo jak każda inna pomoc od osób niezobowiązanych, które z pobudek humanitarnych umożliwiają egzystencję osób pokrzywdzonych, narażonych bez takiej pomocy na stan, jaki ma na względzie ustawodawca w art. 209 § 1 k.k., czyli stan niemożności zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych⁴. W orzecznictwie można także spotkać się ze stanowiskiem⁵, zgodnie z którym: „Dla realizacji występku, o jakim mowa w przepisie art. 209 § 1 k.k., niezbędne jest m.in. niebudzące wątpliwości wykazanie, iż w wyniku zaniechania, rozumianego jako uporczywe uchylanie się, przez sprawcę obowiązkułożenia

⁴ Taki był np. wyrok Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 16 grudnia 1996 r., sygn. akt II AKa 407/96, LEX nr 30197. Podobnie przyjął Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 20 lipca 1971 r., sygn. akt V KRN 259/71 (OSNPG nr 12/1971, poz. 239), w którym stwierdził: „okoliczność, że to z rodziców, które łoży na utrzymanie dziecka – świadcząc ponad ciężący na nim z mocy ustawy obowiązek – zaspokajają w ten sposób podstawowe potrzeby życiowe dziecka, nie może stanowić o tym, że dziecko nie zostało narażone na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych”.

⁵ Postanowienie Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 12 stycznia 2005 r., sygn. akt II AKo 1/05, KZS nr 7-8/2005, poz. 117, Lex nr 147197.

na utrzymanie osoby najbliższej, pokrzywdzony narażony został na niemożność zaspokojenia podstawowych, a nie wszystkich, potrzeb życiowych. Stan taki oznacza, że w sytuacji zaspokojenia w inny sposób pokrzywdzonemu potrzeb tak fizycznych, jak i duchowych, o jakich mowa wyżej, brak jest podstaw do penalizacji zachowania sprawcy, nawet wówczas, gdy ten uporczywie uchylał się od alimentacji, co w ostatniej sytuacji rodzi jedynie odpowiedzialność cywilną⁶.

Jednakże uzasadnione wydaje się twierdzenie, że okoliczność świadcząca o tym, że w rzeczywistości potrzeby uprawnionego są zaspokajane przez inne osoby, nie wyłącza odpowiedzialności karnej zobowiązanego (Siwik 2012, 1054). W tym kontekście Z. Siwik wskazuje, że: „Zmniejszenie lub uchylenie narażenia na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych przez kogoś innego nie wyłącza odpowiedzialności karnej sprawcy. Fakt, że podstawowe potrzeby dziecka są zaspokajane przez inne osoby, nie oznacza braku w czynie oskarżonego znamienia przestępstwa niealimentacji, polegającego na narażeniu dziecka na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych”. Stanu zagrożenia wywołanego niepłaceniem alimentów nie usuwa przecież fakt, że potrzeby uprawnionego zaspokaja inny podmiot państwowy lub prywatny. Sprawca nie spełnia ciężącego na nim obowiązku alimentacyjnego i już to powoduje, że wypełnia znamię „narażenia na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych”. To, w jaki sposób z określoną sytuacją radzi sobie uprawniony, czy pomaga mu inna osoba albo jakaś instytucja, jest kwestią drugorzędną, która nie powinna decydować o braku podstaw do penalizacji zachowania sprawcy⁶.

Analogiczna sytuacja zachodzi, jeżeli osoba współzobowiązana do świadczenia opieki zaspokaja podstawowe potrzeby w znacznie wyższym stopniu, niż wynosi jej zobowiązanie. Nie ma przy tym znaczenia, czy czyni to z uszczerbkiem dla siebie i swojej rodziny, czy też – z uwagi na dobrą sytuację finansową – nie odczuwa żadnego uszczerbku. W rzeczywistości bowiem wykonuje świadczenie alimentacyjne w wyższym wymiarze, a druga osoba zobowiązana nie wykonuje swojego obowiązku.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na zagadnienie możliwości zarobkowych osób zobowiązanych, zwłaszcza rodziców. Możliwości zarobkowe i majątkowe rodziców nie powinny być utożsamiane z faktycznie uzyskiwanymi dochodami. Rodzice powinni w pełni wykorzystywać swoje umiejętności, wiedzę i nabyte kwalifikacje, aby zaspokoić podstawowe potrzeby swoich dzieci. Jeśli rodzic, będący z wykształcenia lekarzem, w celu uniknięcia płacenia alimentów podejmie pracę za minimalne wynagrodzenie, to – ustalając wysokość alimentów – sąd powinien wziąć pod uwagę zarobki, jakie rodzic byłby w stanie osiągnąć, podejmując pracę

⁶ Do okoliczności, które znoszą odpowiedzialność zobowiązanego za uchylanie się od płacenia alimentów, większość doktryny uznaje sytuacje, gdy otrzymane od ojca alimenty nie mają wpływu na poziom życia dziecka ze względu na dobrą sytuację materialną matki dziecka albo też ze względu na posiadany przez uprawnionego majątek, który w pełni pozwala na zaspokojenie jego potrzeb życiowych.

w wyuczonym zawodzie. Należy pamiętać, iż rzeczywisty dochód uwzględniany jest, jeśli rodzic wykaże, że nie może podjąć pracy odpowiedniej do przygotowania zawodowego z przyczyn od niego niezależnych, np. braku ofert pracy.

4. NARAŻENIE OSOBY UPRAWNIONEJ NA NIEMOŻNOŚĆ ZASPOKOJENIA PODSTAWOWYCH POTRZEB ŻYCIOWYCH

Przestępstwo uporczywej niealimentacji jest przestępstwem materialnym. Dlatego jego dokonanie trzeba łączyć z wystąpieniem skutku w postaci narażenia osoby uprawnionej na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych. Chodzi o konkretne narażenie na to niebezpieczeństwo, którego skutkiem jest niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych. Jest to sytuacja, w której osoba zobowiązana do świadczeń alimentacyjnych nie wykonuje tych świadczeń, choć ma możliwość, by je wykonać, i przez swe zaniechanie (uchylanie się od wykonywania) naraża uprawnionego na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych.

W doktrynie zdania są podzielone, czy chodzi o bezpośrednie, czy również pośrednie narażenie na niebezpieczeństwo niemożności zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych. A. Marek i A. Tobis uważają, że w art. 209 k.k. chodzi o spowodowanie stanu bezpośredniego i konkretnego zagrożenia niemożnością zaspokojenia potrzeb uprawnionego (Tobis 1980, 68; Marek 2010, 476). Natomiast Z. Siwik i M. Szewczyk twierdzą, że jeżeli ustawodawca wymaga elementu bezpośredniości to zaznacza to wyraźnie (np. art. 160 k.k.). Dlatego przyjmują oni, że w art. 209 k.k. typ czynu zabronionego nastawiony jest na wszelkie, a nie tylko bezpośrednio niebezpieczeństwo, czyli opowiadają się za szerokim ujęciem, tzn. dopuszczającym zarówno bezpośredniość, jak i pośredniość narażenia (Siwik 2012, 1053; Szewczyk 2012, 967).

Bezspeczne jest, że warunkiem dokonania przestępstwa z art. 209 § 1 k.k. jest to, iż uchylanie się od obowiązku alimentacyjnego powoduje skutek w postaci narażenia pokrzywdzonego na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych. Stanowisko to niejednokrotnie potwierdził Sąd Najwyższy⁷. Przestępstwo niealimentacji jest bowiem przestępstwem materialnym z narażenia, a nie z naruszenia. Karalnością objęto już wcześniejszy etap zachowania się sprawcy, tj. narażenie chronionego dobra, a nie jego naruszenie. Narażenie na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych jest równoznaczne ze spowodowaniem niebezpieczeństwa niemożności zaspokojenia tych potrzeb. Niebezpieczeństwo niemożności zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych oznacza każdy rodzaj zagrożenia możliwości zaspokojenia tych potrzeb (Siwik 2012, 1053). Trzeba jednak pamiętać o konieczności stwierdzenia konkretnego niebezpieczeństwa.

⁷Wyrok SN z dnia 29 maja 2012 r., sygn. akt II KK 106/12, OSNKW nr 10/2012, poz. 107, LEX nr 1223801; Wyrok SN z dnia 11 lipca 2012 r., sygn. akt II KK 179/12, LEX nr 1219289.

Przestępstwo z art. 209 k.k. nie jest przestępstwem formalnym, dlatego aby przyjąć istnienie znamienia narażenia nie wystarczy samo stwierdzenie abstrakcyjnej możliwości powstania po stronie pokrzywdzonego niemożności zaspokojenia potrzeb życiowych. Konieczne jest ustalenie konkretnego stopnia narażenia, który czyni prawdopodobną i bliską realizacji sytuację, o jakiej mowa w art. 209 § 1 k.k., czyli niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych.

ZAKOŃCZENIE

Celem art. 209 k.k. jest co do zasady ochrona karna opieki materialnej, która może wynikać z ustawy (kodeks rodzinny i opiekuńczy art. 128-144) albo z orzeczenia sądowego. Za najważniejszy w tym kontekście uważa się obowiązek alimentacyjny rodziców wobec dzieci. Oczywiście jest, że każda rodzina do prawidłowego funkcjonowania potrzebuje środków materialnych, które zaspokoją podstawowe potrzeby życiowe. Dlatego przestępstwo niealimentacji jest jednym z przestępstw przeciwko rodzinie i opiece. Ustawodawca wyraźnie chroni materialne potrzeby egzystencji osób uprawnionych do świadczeń alimentacyjnych. Ochrona dotyczy nie tylko najbliższej rodziny sprawcy, ale każdego uprawnionego do świadczeń alimentacyjnych. Niestety w praktyce najczęściej spotykanym przypadkiem niealimentacji jest niewywiązywanie się z obowiązku alimentacyjnego względem dziecka.

Zarówno w doktrynie, jak i w orzecznictwie dominuje pogląd, iż zakres podstawowych potrzeb życiowych jest różny w zależności od warunków społeczno-ekonomicznych i stanu świadomości społecznej. Stanowisko to należy uznać za uzasadnione. Podstawowe potrzeby życiowe oceniane są poprzez standardy funkcjonujące w konkretnym społeczeństwie (np. potrzeby kształcenia bywają różne w zależności od środowiska społecznego, w którym się żyje), a zaspokajanie potrzeb to również dostarczanie środków umożliwiających korzystanie z dóbr kultury. Przy czym należy pamiętać, że każdorazowo zakres podstawowych potrzeb życiowych osoby uprawnionej powinien odpowiadać rzeczywistym możliwościom zarobkowym zobowiązanego.

Chcąc, aby osoba zobowiązana, która nie wywiązuje się z obowiązku alimentacyjnego, poniosła odpowiedzialność karną, zgodnie z art. 209 k.k., należy wykazać, że w wyniku niealimentacji uprawniony (np. dziecko) nie ma zaspokojonych wszystkich podstawowych potrzeb życiowych. Ponadto okoliczność, że w rzeczywistości potrzeby uprawnionego są zaspokajane przez inne osoby, nie wyłącza odpowiedzialności karnej zobowiązanego. Fakt zaspokajania podstawowych potrzeb życiowych uprawnionego (w szczególności dziecka) kosztem znacznego wysiłku osoby współzobowiązanej do alimentacji (np. matki dziecka w sytuacji, gdy uchylającym się od alimentów jest ojciec dziecka) albo przez inne osoby nie zobowiązane czy też instytucje państwowe nie wyłącza ustawowego znamienia narażenia na niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych uprawnionego.

BIBLIOGRAFIA:

- Hypś, Sławomir. 2013. Przepęstwa przeciwko rodzinie i opiece. W: *Kodeks karny. Część szczególna*, t. 1: *Komentarz*, red. Michał Królikowski i Robert Zawłocki, 720-790. Warszawa: C. H. Beck.
- Janczukowicz, Krzysztof. 1996. *Kodeks karny z orzecznictwem*. Gdańsk: Lex.
- Kosonoga, Jacek. 2015. Przepęstwa przeciwko rodzinie i opiece. W: *Kodeks karny. Komentarz*, red. Ryszard Stefański, 1325-1367. Warszawa: C. H. Beck.
- Marek, Andrzej. 2010. *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa: C. H. Beck.
- Siwik, Zygfryd. 2012. Przepęstwa przeciwko rodzinie i opiece. W: *Kodeks karny. Komentarz*, red. Marian Filar, 1029-1064. Warszawa: LexisNexis.
- Szewczyk, Maria. 2012. Przepęstwo niealimentacji. W: *System prawa karnego. Przepęstwa przeciwko dobrom indywidualnym*, red. Jarosław Warylewski, 953-971. Warszawa: C. H. Beck.
- Tobis, Aleksander. 1980. *Główne przepęstwa przeciwko rodzinie*, Poznań: Wyd. Naukowe UAM.